Izvorni znanstveni rad
UDK 930-05 Toma Arhiđakon 94 (497.5 Split) "12"

REGIMEN LATINORUM ARHIĐAKONA TOME U TEORIJI I PRAKSI

MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL

Autorica u radu analizira poglavlja "Salonitanske povijesti" splitskog arhiđakona Tome iz XIII. st. u kojima on opisuje regimen Latinorum *u Splitu kroz ličnost Gargana de Arscindisa. Uspoređuje postupak uvođenja i samo djelovanje Gargana u Splitu s traktatom* Liber de regimine civitatum *autora Ivana iz Viterba u kojemu je teoretski prikazan isti oblik upravljanja komunama.*

U hrvatskoj se historiografiji provlači sve do najnovijih vremena mišljenje da je splitski arhiđakon Toma, pisac djela *Historia Salonitana,* jedinstvene povijesti salonitansko-splitske crkvene organizacije, bio po svom opredjeljenju, pa možda čak i podrijetlom Roman, zato što je s puno žara i zanosa opisao tri godine upravljanja splitskom komunom potestata Gargana de Arscindisa, kojega je sam doveo i za koji oblik upravljanja se svesrdno zalagao. Već je F. Rački za splitskog arhiđakona rekao da je on osoba "opojena samo latinsko-talijanskom prosvjetom i zanešena za sve, što bijaše s one strane Adrije."[1] V. Klaić je također držao da je Toma "latinskim duhom opojeni povjestničar".[2] I. Kršnjavi je posebno bio strog u ocjeni zbog vlastitih političkih opredjeljenja, pa je također Tomu optužio da je Latin koji mrzi Hrvate i Mađare. Po Kršnjavom Hrvate mrzi jer su divlji i zato sam ruši hrvatsku komunalnu vlast te dovodi potestata iz Ankone.[3] F. Šišić također naglašava Tominu pristranost,[4] i drži ga vođom talijanaške stranke, koja mrzi sve što je hrvatsko, a osobito

1) F. Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku povicst srednjega vicka, II, Književnik, god. I, sv. 3, Zagreb 1864, 388.

2) V. Klaić, Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347., Zagreb 1897, 30.

3) I. Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva, god. II, Zagreb 1900, 148-149.

4) F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, 309.

se okupljali svi najistaknutiji umovi njegova doba te bili nositelji duhovnih kretanja, koja predstavljaju određenu predrenesansu unutar srednjovjekovnih kulturnih i društvenih procesa, jest presudna za shvaćanje nekih Tominih mišljenja, stavova i postupaka. Pri tom je najveću i najvažniju ulogu u Tominu obrazovanju, koje se odrazilo na njegovu djelatnost u komunalnom životu odigrala činjenica da je u Bologni na prestižnom sveučilištu izučio i pravnu znanost, pa je po povratku u rodni grad kao dragocjeni i rijetki obrazovani svećenik obavljao notarsku službu, kako je uostalom bilo uobičajeno u to vrijeme. Razdoblje Tomina obnašanja notarske službe ukazuje na njegove veze s Bolognom, koje se odražavaju u bitnim novostima uvedenim u notarsku ispravu. To je objektivna forma i stara komplecijska formula karte: *complevi.* Tako se u njegovoj ispravi stapaju elementi karte i noticije, a notarski znak postaje stalan element koroboracije. Toma je također svoje isprave datirao na tzv. bolonjski način *(mos Bononiensis).*[8] Vrijeme je to renesanse rimskoga prava, koju upravo bolonjsko sveučilište potiče. Proučavaju se djela rimskih pravnika i općenito pravni spisi koje glosatori prilagođavaju životu srednjovjekovnog čovjeka u duhu kršćanskog univerzalizma. Ti se spisi, formulari ne pišu da ostanu samo mrtvo slovo na papiru nego upravo da pomognu u praksi notarima općinskih,[9] ali i vladarskih kancelarija,[10] ispovjednicima[11], pa i drugim osobama koje obnašaju javne dužnosti toga vremena. Također su bili namijenjeni studentima sveučilišnih centara kao udžbenici. Dakako, da su među njima spisi s područja prava bili korišteni u Bologni. U ovakvom svojstvu - opravdano je pretpostaviti - mogla je i ova literatura biti dostupna i poznata Tomi Arhiđakonu kao predmet proučavanja za vrijeme studiranja.

S druge strane srednjevjekovnom pravničkom praksom postalo je načelo koje je iz rimskog prava prešlo u kanonsko, a to je pravilo jednoglasnosti "Što se svih tiče, svi moraju odobriti. *("Quod omnes tangit ab omnibus comprobari debet).*[12] Ono se osiguravalo kroz različite vidove zajedništva, a prvenstveno je tijekom vremena značilo pojavu

6) L. Margetić, Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior - neka pitanja, Historijski zbornik, god. XLVII (1), Zagreb 1994, 14.

7) N. Budak, Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca, Etnogeneza Hrvata, Zagreb 1995, 76.

8) Jakov Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, Zagreb 1954, 119. Za bolonjski način datiranja vidi:Isti, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb 1991 (treće izdanje), 187-188. A. Pratesi, genesi e forme del documento medievale, Roma 1979, 121-122.

9) Najpoznatiji notarski formular je *Summa artis notariae* Rolandina Pasagerijeva koji je 1234. godine obnašao notarsku službu u Bologni, a kasnije je bio na čelu notarske škole. U Metropolitanskoj knjižnici u zagrebu čuva se najstariji rukopis toga djela (MR 109) iz 1275. godine Osnovne podatke o formularima vidi u: J. Stipišić, Pomoćne povijesne znanosti, 164-165; A Pratesi, genesi e forme del documento medievale, 87-94.

10) Kraljevske kancelarije u XII. i XIII. st. sastavljaju vlastite priručnike. Jedan od najpoznatijih je onaj tobožnjeg autora Petra de Vincis (Pier delle Vigne) nastao u kancelariji Fridrika II. (1212-1250). Vidi: J. Stipišić, Pomoćne povijesne znanosti, 165; Isti, Zagrebački rukopis epistolara Petra de Vincis, Zbornik historijskog instituta JAZU 4, Zagreb 1961, 405-421.

11) Jedan od najpoznatijih srednjovjekovnih priručnika namijenjen propovjednicima i ispovjednicima jest onaj poznat pod naslovom *Summa de paenitentia* Pavla Dalmatinca (oko 1190-1255). Pavao Dalmatinac donedavno poznat kao *Paulus Ungarus* bio je profesor prava u Bologni, dominikanac je i pisac pravnoteoloških spisa. *Summa de paenitentia* priručnik je koji je bio u širokoj upotrebi i danas je poznato pedesetak kodeksa razasutih diljem Europe. Postoji velika vjerojatnost da je Pavao Dalmatinac bio i predavač Tomi Arhiđakonu za vrijeme njegova studiranja u Bologni. Vidi: S. Krasić, "Fr. Paulus Hungarus seu ut alii volunt, Dalmata O.P." Jedna zanimljiva ličnost iz XIII. st. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, god. IV, sv. 7-8, Zagreb 1978, 131-156; F. Šanjek, Crkva i kršćanstvo u Hrvata, 1. Srednji vijek, Zagreb 1988, 162-163 M. Biškup, *Summa de paenitentia* Pavla Dalmatinca (oko 1190.-1255.), Croatica Christiana Periodica, 36, Zagreb 1993, 134-153.

12) J. Le Goff, Srednjovekovna civilizacija zapadne Europe, Beograd 1974, 326.

skupština. Ali i gradska komuna jest jedan oblik zajedništva koji se trudila uspostaviti nezavisna i slobodna. Međutim, nametalo se praktično pitanje kako u određenim političkim okolnostima postići to gradsko zajedništvo? Upravo je Split prve polovice XIII. st. u svom municipalnom razvoju pokazivao sve anomalije koje su se suprotstavljale komunalnom zajedništvu. Toma je u "Salonitanskoj povijesti" vrlo rječito prikazao parcijalne interese svojih sugrađana, koji su zbog strančarenja vodili u propast njegov rodni grad. Vrijeme je to kada hrvatski velikaši, koji se bore za prevlast u splitskom zaleđu, svoju snagu ogledaju kao splitski knezovi.

Toma je proživio sve te procese. On je očevidac pa i sudionik zbivanja u Splitu, ali je bio i promatrač rješavanja istih ili sličnih situacija u italskim gradovima za vrijeme svoga školovanja. Poglavlja "Salonitanske povijesti" XXVII. *De victoria facta de Cetinensibus;*[13] XXVIII. *De comite Petro;*[14] XXIX. *De bello, quod gestum est pro villa Ostrog;*[15] XXX. *De bello, quod qestum est cum Domaldo;*[16] XXXII. *De Gregorio comite*[17] dojmljiv su opis strančarenja u Splitu koje izaziva neprestalna borba za prevlast hrvatskih velikaša Domalda, Višena, Petra, Grgura na dužnosti gradskog kneza omogućujući Splićanima da se opredjeljuju za jednu ili drugu stranu s obzirom na osobne interese. Nesloga, pa i izdaja građana uzrok je velike nesreće Splita. Iako se Tomu zbog prikaza uloge hrvatskih velikaša u građanskim sukobima u Splitu proglašavalo mrziteljem Hrvata, ipak je on bio puno stroži kritičar svojih sugrađana nego bilo kojega od hrvatskih plemića.

Kao dobar poznavatelj prilika i javnog života talijanskih komuna Toma je držao da bi *regimen Latinorum* - tako je on definirao ideju koju je doživio u praksi upravljanja talijanskim gradovima - mogao spasiti i dovesti u red komunalni život u Splitu. Upravo u ovom i ovakvom stavu, potvrdu su pronašli oni povjesničari koji su Tomu doživljavali Romanom, identificirajući pridjev *Latinus* s onim *Romanus,* zaboravljajući pri tom da je to Tomin izričaj XIII. stoljeća i da se njime može označiti i nešto drugo, a ne samo pripadnost jednom užem strogo determiniranom krugu. Termin *Latinus,* iako mu jest u podlozi značenje koje ga povezuje s područjem, jezikom i ljudima koji imaju veze s latinskim jezikom i Italijom, ipak treba u ovom slučaju interpretirati i doživljavati u kontekstu šireg i sveobuhvatnijeg duhovnog ozračja. Za Tomu on je sinonim za sve ono što je napredno, obrazovano, uređeno, što djeluje po pravilima. Služba potestata, koja se upravo u to vrijeme teoretski definira kroz traktate preko glosatora, izrasla je i primijenjena je u talijanskim gradovima razdiranim stranačkim borbama gvelfa i gibelina te u Provenci.[18] U početku je potestat u gradovima predstavljao nužnost koja je bila samo privremena, ali se s vremenom ustalila u nekim komunama. Osnovna karakteristika funkcije potestata jest njegova nezavisnost i nepristranost u odnosu na stranke, koja mu omogućava da bude potpuno slobodan voditi grad i suditi u njemu, jer sam u tom gradu nema nikakvih veza i privatnih interesa.[19] Toma Arhiđakon je držao da je upravo takvim upravljanjem problem slobode gradskih komuna uspješno riješen, te da je to prikladan način da pomogne svom gradu.

13) F. Rački, Thomas archidiaconus: Historia Salonitana, Monumenta spectantia historiam Slavorum *meridionalium , XXVI, Scriptores, III, Zagreb 1894, (dalje:*Thomas*) 99-102.*

14) *Thomas*, 102-103.

15) *Thomas*, 104-105.

16) *Thomas*, 105-107.

17) *Thomas*, 113-119.

18) R. Lopez, Rođenje Evrope, Zagreb 1978, 252.

19) Isto.

Tako je tom političko-društvenom inovacijom Split uveo u samo - i to vrlo rano, u začecima - središte europske političke misli srednjega vijeka. Opisi hrvatskih velikaša, ali i njihovih pristaša u Splitu, prikazanih kao uzrok i loša posljedica za upravu grada, prethode u "Salonitanskoj povijesti" prikazu stanja u Splitu koje nastaje dovođenjem potestata te su, uz povijesno vrijedno svjedočanstvo, i potreba Tomina literarnog izričaja da se jakim kontrastom naglasi pozitivni aspekt i situacija u gradu pod "latinskim" načinom upravljanja prema onom, prethodnom, njihovom.

Kao što je Bologna - kako smo naprijed vidjeli - kao središte pravnih znanosti iznjedrila različite priručnike u sklopu razvitka nove i sve potrebnije vještine poznate pod nazivom *ars dictaminis i ars notaria,* povezane također s usponom gradova i životom u njima, tako je u prvoj polovici XIII. st. počelo pisanje rasprava koje su kao priručnici trebali poslužiti potestatima, upraviteljima u gradovima. Oni sadrže svu teoriju utemeljenu na kršćanskom poimanju svijeta i grada/komune s mnoštvom praktičnih detalja kao što su i formulari za različite isprave ili pisma koja su povezana s dužnostima potestata. Jedan od vrlo ranih jest *Oculus pastoralis sive libellus erudiens futurum rectorem populorum* koji je sastavio Boncompagno da Signa 1222. godine. Svakako najpoznatiji traktat iz toga vremena je onaj pod naslovom *Liber de regimine civitatum,* koji se datira u početak druge polovice XIII. st.,[20] dok ga je J. Le Goff datirao u 1228. i pripisao Ivanu iz Viterba *(Iohannes Viterbiensis),* potestatu u Firenzi.[21] Brunetto Latini donio je još jedan, koji predstavlja sažeti, sastavljen od početnog i završnog dijela traktata Ivana iz Viterba, kao posljednju knjigu u svom *Tesoro.* Ovi vrlo zanimljivi spisi nastali u XIII. st. te oni koji se pojavljuju i tijekom XIV. st. predstavljaju još uvijek nedostatno istraženo polje pravne znanosti, ali i srednjovjekovne literature. Tek je manji broj radova znanstvenika posvećen tim pitanjima.[22] Općenito se ove rasprave smatra vrlo vrijednim izvorima za rekonstrukciju civilne uprave gradom, jer ujedinjuju saznanja potrebna za teoriju i praksu, odnosno, neka su vrsta priručnika *(vademecum)* potestatima, upraviteljima gradova.[23] V. Franchini prvi je analizirao, pedesetak godina nakon objavljivanja, spomenuti traktat Ivana iz Viterba *Liber de regimine civitatum* i utvrdio mu izuzetnu teoretsku vrijednost.[24]

Sam autor traktata, Ivan iz Viterba, firentinski potestat, u uvodu objašnjava zašto je napisao to djelo: "da se razjasni nauka i praksa o upravljanju gradovima za njihove upravitelje, razasuta po različitim svescima knjiga, ovo sam djelce nekoć, s pozornošću kako sam mogao, napisao." *(ad enucleandam doctrinam et practicam de regimine civitatum et ipsarum rectoribus per diversa librorum volumina diffusam, hoc opusculum diligentia qua potui nuper descripsi).*[25] Donosi i značenje riječi *regimen* dajući joj etimološku vezu s riječima *regere* (vladati) i *gubernare* (upravljati), ali isto tako to je i *substentatio* (zauzdavanje), *temperies* (blagost), *moderatio* (umjerenost), *custodia* (zaštita), *administratio* (rukovođenje).[26]

---

20) IOHANNIS VITERBIENSIS Liber de regimine civitatum, prodit curante Caietano Salvemini, u: Scripta *anecdota glossatorum, Bibliotheca iuridica medii aevi edidit Augustus Gaudentius, vol. III, Bononiae MDCCCCI, 215-280. (dalje:*Iohannes Vit.*); V. Franchini, Trattati "De regimine civitatum" (sec. XIII-XIV), La ville, VI, Premiere partie institutions Administratives et Judiciaries, Bruxelles, 1954, 328.*

21) J.Le Goff, Nav. dj., 520.

22) P. Misciatelli, Trattato nel' ufficio del podesta, Sienna 1925; V. Franchini, Nav. dj.

23) P. Misciatelli, Nav. dj., XIV.

24) V. Franchini, Nav. dj.

25) *Iohannes Vit.,* Incipit liber de regimine civitatum, 217.

26) *Iohannes Vit.,* 218.

Iako Toma nigdje ne spominje da je poznavao neki ovakav spis, ipak imamo dojam da je prikazujući potrebu da se uvede "latinski" način upravljanja gradom dobro bio upućen u tu doktrinu, koja je upravo tada nastajala. Naime, Toma prikazuje stanje u Splitu prije dovođenja Gargana i smatra da je ono dostiglo vrhunac: "bijaše naime čitav grad u najgorem stanju" *(erat autem tota ciuitas in pessimo statu posita).*[27] Zbog toga su se sami građani *(nostrates)* počeli zanimati *"de latino regimine"*. Toma Arhiđakon uz pomoć franjevaca (iako ne spominje njihov samostan niti kada dolaze u Split, Toma je njihov vjerni prijatelj i uvijek su uz njega kao pomagači, istomišljenici i sive eminencije) potakne kler, pa i puk da se za sređivanje stanja u gradu pozove *"potestas de gente latina"*. Odlučeno je da poslanstvo, koje čine Toma i Miha Madijev, dovede potestata iz Ancone. Toma spominje da su dobili "punu ovlast putem javne isprave" *(per publicum instrumentum plenam aucoritatem)* za obavljanje te zadaće i da su prisegnuli da će sve obaviti valjano, po redu *(pro rato).* Čini se da je Toma svojim sugrađanima objasnio potanko doktrinu koju namjerava provesti u praksi te da im se ona dopala, a težište te političke inovacije bilo je, između ostaloga, u proceduri. I po tome je ona kao ideja bila bliska Tomi Arhiđakonu, čovjeku reda i zakona. Izgleda da je Toma vrlo strogo postupao, u skladu s poznatim mu postupkom. Na takav nas zaključak navodi što u opisu Garganova upravljanja Splitom možemo pronaći vrlo prepoznatljive momente provođenja u praksi onoga što je zapisano u traktatima. Nastojat ćemo usporediti način koji je Toma proveo u praksi s onim što propisuju navodi najpoznatijeg traktata, onoga Ivana iz Viterba.

Traženju ličnosti potestata u traktatu *Liber de regimine civitatum* Ivana iz Viterba posvećeno je dosta mjesta, jer osoba potestata jest ključna u cjelokupnoj doktrini. Pretpostavka je da su potestati profesionalci, koji obavljaju posao za svoju plaću i sele iz grada u grad, obnavljajući ugovor svake godine ili preuzimajući novu dužnost. Ivan iz Viterba, imajući na umu ovu činjenicu, daje uputstvo da grad koji traži potestata treba - od onih koji su na raspolaganju - izabrati osobu koja po svojim osobinama najviše odgovara potrebama dotičnog grada, a krajnji rezultat njegova upravljanja treba biti pravednost i uravnoteženost. Potestat općenito mora biti: "muž vrlo dobroćudan, mudar i ljubitelj pravednosti, dobre pameti i ljubitelj istine, duboke mudrosti, hrabar, velikodušan, ne požudan za novcem niti predan svojoj volji, vrlo rječit i dobar govornik, ne raspaljiv nego blagoćudan, stasit, bogat, nije prikladno da je mlađi od dvadesetpet godina, pošten i pravedan" *(vir bene morigeratus, sapiens et iustitie amator, boni ingeni et veritatis amator et subtilis intelligentie, fortis, magnanimus, non pecunie cupidus vel voluntati sue deditus, eloquentissimus et bonus orator, non iracundus sed modestus, personatus, locuples, minor XXV annis non est idoneus, purus et equus).*[28] Zanimljiva je Ivanova napomena da svaki grad treba prema svojim potrebama izabrati potestata, jer gradovi su međusobno različiti i s različitim potrebama.[29]

Kako je Toma opisao proceduru izbora Gargana? Najprije, Toma sa svojim kolegom dobiva nalog o poslanstvu *(mandatum legationis),* kao neki oblik akreditiva, i kreće na put u Anconu. Misija splitskih poslanika trajala je od Bogojavljenja do Uskrsa 1239. U Anconi su se obratili ankonitanskom potestatu, podrijetlom iz Bergama, da im preporuči osobu podobnu za splitskog gradskog upravitelja. On ih je upozorio da je najbolje posavjetovati se s nekim ljudima, a među njima je istaknuo franjevce. Poslušavši te dobronamjerne

27) *Thomas, 117.*

28) *Iohannes Vit.*, XI. Qualis rector querendus sit civitati et eligendus in potestatem.

29) Isto.

primjedbe došlo se do osobe Gargana de Arscindisa, koji je nakon nekoliko dana razmišljanja pristao prihvatiti dužnost splitskog gradskog upravitelja.

Traktati predviđaju i preporučuju pri izboru potestata obraćanje uvaženim i cijenjenim osobama koje mogu pomoći pri izboru prikladne osobe, a to su često upravo istaknuti pojedinci prijateljskih gradova, ali predviđeni su i vladari, pa i papa.[30] Ivan iz Viterba navodi formular pisma kojim se jedan grad obraća povjerljivim osobama u takvom slučaju: "Dakle, budući da zajedničkom slogom i namjerom jednodušno želimo od vas imati sljedeće godine potestata, koji treba nama i našim gradom upravljati u pravdi i pravednosti, odredili smo da vašu ljubaznost i gospodstvo, u koje potpuno imamo povjerenje, zamolimo ovim pismom da nam se udostojite odrediti nekog plemenitog muža, opreznog i razboritog od vaših građana po vašoj prosudbi nama za potestata." *(...Cum igitur de communi concordia et proposito potestatem a vobis pro proximo futuro anno habere unanimiter peroptemus, qui nos et civitatem nostram regere debeat in iustitia et equitate, dilectionem et dominationem vestram, de qua plene confidimus, tenore presentium duximus exorandam, quatenus aliquem nobilem virum, providum et discretum de vestris civibus pro potestate nobis pro vestro arbitrio dignenimi destinare...)*[31] Iz ovih riječi je očito da je razdoblje od jedne godine bilo trajanje te službe, koja se mogla i svake godine obnavljati. Po izboru osobe slijede dogovori o pravima i obvezama. Toma piše da je s Garganom bila dogovorena godišnja plaća od 500 ankonitanskih libara te uglavljen ugovor. Zanimljivo je da se u traktatu *De regimine civitatum* plaći ne posvećuje neko zasebno poglavlje, ali se to pitanje provlači kroz mnoga. Tako se u poglavlju u kojemu se elaborira što treba potestat napraviti prije nego položi zakletvu nalazi odredba: "Niti da ne traži veću plaću nego što mu bude određena ispravom, niti da se ne služi riječima iz kojih se može shvatiti da sam teži za većom plaćom ..." *(Nec petat maius salarium quam sibi fuerit per litteras delatum, nec verbis utatur quibus percipi possit ipsum maius salarium affectare.....).*[32] Iz svega se može zaključiti da se u postupku preuzimanja dužnosti najprije dogovori plaća, zatim sastavi ugovor i onda polaže prisega. Toma se držao takvog reda pri uvođenju Gargana u dužnost potestata. Ovako ju je sažeto opisao: " I dogovorena je plaća za jednu godinu od petstotina ankonitanskih libara. I u ispravama predočenim potvrdili su pogodbu a sam je položio prisegu nad nekim člancima." *(Et facti sunt cum eo in quingentis libris anconitane monete pro salario unius anni. Et in litteris coram positis pactionem firmauerunt, et ipse iuramentum prestitit super quibusdam articulis).*[33] Iz ovih riječi jasno i nesumnjivo proizlazi da je Toma sve bitne elemente postupka pri činu izbora Gargana uvažio i primijenio. Kakav je bio sadržaj Garganove prisege Toma nije zabilježio, ali poznato je nekoliko formulara prisege potestata koje su kolale i sadržavale, kako političku doktrinu upravitelja grada, tako i njihova prava i obveze. Navodimo kao primjer formular prisege,[34] koji u priručniku daje Ivan iz Viterba, iako se ograđuje da se ne radi o formularima nego tek o podsjetnicima, jer se pretpostavlja da svaki grad u svom statutu ima vlastiti, u nijansama prema svojim potrebama prilagođen, tekst prisege:[35] "Vi, gospodine B., prisegnut ćete na Sveto Božje

30) *Iohannes Vit.*, XXI. Epistola ad senatorem urbis, XXII. Epistola ad dominum Papam pro potestate petenda, XXIII. Epistola ad dominum Imperatorem pro simili facto.

31) *Iohannes Vit.*, XVIII. Epistula pro petenda potestate comuni alicuius civitatis.

32) *Iohannes Vit.*, XXXVII. De constituto petendo ab electo ante quam iuret et videndo subscripto modo.

33) *Thomas*, 119.

34) *Iohannes Vit.*, XXXVIII. Iuramentum potestatis.

35) *Iohannes Vit.*, XLIII. Sacramentum camerarii.

evanđelje koje držite u svojim rukama da ćete rukovoditi stvarima i poslovima ovoga grada koji pripadaju vašoj službi i da ćete vladati, koristiti, upravljati, pomagati i čuvati ovaj grad i njegov komitat i distrikt te sve i pojedine, kako male tako i velike, kako pješake tako i vojnike, pomagati i čuvati njihova prava; pravo i statut čuvati i učiniti da se čuva kako malima tako i velikima a posebno siročadi, sirotinji, udovicama i drugim bijednim osobama i svima drugima koji pod vašu i vaših sudaca kuriju dođu moleći i odgovarajući; isto tako da ćete braniti, čuvati i pomagati crkve, hramove, gostinjce i druga časna mjesta, ulice, strance i trgovce; i statut ovoga grada na koji se zaklinjete da ćete nepovredljivo poštovati razboritom i poštenom savješću, uz izuzetke ako nešto bude trebalo biti izuzeto, odbacivši mržnju, ljubav, prijevaru, prijateljstvo, spletku, zahvalnost i svaku prijetvornu riječ za razboriti i pošteni zajednički smisao, od sljedećih Kalenda." *(Vos, domine B., iurabitis ad sancta dei Evangelia, que in manibus vestris tenetis, administrare res et negotia huius civitatis ad vestrum officium pertinentes et pertinentia, et regere, conducere, gubernare, manutenere et salvare hanc civitatem et eius comitatum et districtum, et omnes et singulos tam parvos quam magnos, tam pedites quam milites, et iura eorum manutenere et tueri; et ius et constitutum servare et facere observari tam minoribus quam maioribus et specialiter pupillis, orfanis, viduis et aliis miserabilibus personis, et omnibus aliis qui sub vestra et vestrorum iudicum curia venerint petituri seu responsuri; item ecclesias, templa, hospitalia et alia loca venerabilia, stratas, peregrinos et mercatores defendere, salvare et manutenere; et constitutum huius civitatis ad quod iuratis inviolabiliter observare sana et pura conscientia, salvis exceptis si aliqua fuerint exceptata, remoto hodio, amore, dolo, amicitia, fraude, gratia et omni sophismate, ad sanum et purum communem nostrum intellectum, a proximis futuris kalendis."* U nekim prisegama potestat se obvezuje da će biti zadovoljan plaćom kako je određena na početku ovlasti *(in principio balie)*.[36] Čini se da je ova odredba u formulu prisege ušla naknadno, jer je primjer, koji navodi Misciatelli, iz početka XIV. st., pa se može zaključiti da su potestati tijekom vremena kršili uobičajeno pravilo te su se komune morale zaštititi i klauzulom u prisezi, a ne samo ugovorom. Pravni povjesničari smatraju da se u Tominu izričaju da je Gargano prisegnuo "na neke članke" *(super quibusdam articulis)* mogu eventualno prepoznati neke odredbe starih splitskih propisa.[37]

Pošto je tako po sklopljenom ugovoru i položenoj prisezi Gargan preuzeo službu potestata, Toma piše da su sastavljene neke isprave *(confectis autem publicis instrumentis)*[38] te da se novi splitski potestat počeo spremati za put. Ali prije polaska u Split Toma je predstavio izabranog Gargana ankonitanskom potestatu i izvijestio ga je o samom tijeku izbora. Ankonitanski potestat je bio zadovoljan i pun pohvale za Gargana te je to objavio pred narodom pozvanim na zvuk zvona, a Gargana je simbolično predao u ruke splitskih poslanika. Nije potpuno jasno kakve javne instrumente Toma spominje u opisanoj situaciji, ali Ivan iz Viterba predviđa niz pisama i isprava, koje dvije strane izmjenjuju po izboru osobe potestata. Naime, općina koja bira gradskog upravitelja upućuje izabranom pismo s ovlastima,[39] a on im pismeno odgovara o spremnosti da prihvaća službu.[40] Iskazuje se i

36) P. Misciatelli, Nav. dj., 40-42.

37) STATUT GRADA SPLITA (priredio i prevco Antun Cvitanić), Književni krug, Split 1985, XV.

38) *Thomas,* 119.

39) *Iohannes Vit.*, XIII. Epistula missiva electo.

40) *Iohannes Vit.*, XIV. Responsiva, XV. Alia responsiva.

zahvalnost prijateljskom gradu iz kojega jest izabrani potestat.[41] U pismu komune koja bira potestata navode se osobe koje može potestat dovesti sa sobom da mu budu pomoć u upravljanju. U jednom takvom oglednom primjeru pisma navodi se da potestat dođe "s dva dobra suca, dva notara i jednim vitezom za svoga druga" *(cum duobus bonis iudicibus, et duobus notariis et uno milite pro vestro socio).*[42] Toma Arhiđakon kao pratnju Gargana na koju su Splićani - bolje rečeno s punim ovlastima svojih sugrađana Toma i Miha Madijev, njegov kolega u poslanstvu - pristali navodi jednog viteza, jednog notara, znatne sluge, dva bojna konja i veliku količinu oružja. Traktati su osobitu pozornost posvećivali upravo izboru notara i viteza. Notar je morao biti: "dobar, pošten, potpuno obrazovan za službu tabelionata ili notarijata, da zna sastavljati isprave i ispravno pisati, nepodmitljiv, stručan i razborit" *(bonus, honestus, in officio tabellionatus seu notarie plene eruditus, sciens dictare et recte scribere, non corruptibilis, expertus et prudens).*[43] Vitez, pak, mora biti osoba "pouzdana, ljubitelj svoje časti, poslušan i odan potestatu, dobar sudrug, sposoban za snažnu zaštitu" *(discretus et sui honoris amator, morigeratus et potestati obediens, bonus socius pro magna reputatur tutela).*[44] Poslanici, u ovom slučaju Toma Arhiđakon i Miha Madijev, imaju prema traktatu, veliku ulogu u činu izbora, kao i grad iz kojega se bira, pa je i Tomin prikaz ispraćaja Gargana u Anconi u duhu procedure koja se podrazumijevala, jer ipak je konačno dopuštenje za odlazak trebao dati potestat grada i vijeće odakle jest izabrani potestat.[45]

Dolazak i preuzimanje dužnosti u novom gradu također je važan događaj s nizom proceduralnih aktivnosti. Po Ivanu iz Viterba prije nego potestat krene iz svog grada služi se i sveta misa.[46] Toma to izričito ne spominje, jer je takav čin vjerojatno bio razumljiv sam po sebi. Međutim, opis ulaska Gargana u Split vrlo je detaljno prikazan. Datum dolaska u grad jest 15. svibnja 1239. godine, a po Tominim riječima Splićani su, željni reda i puni iščekivanja, potestata svečano dočekali. Najvažnije je bilo zatim pronaći prostor gdje bi se smjestio novi gradski upravitelj. On je odabrao kuću kneza Grubeše za svoj ured i rezidenciju.[47] Iako je Tomi kao Splićaninu ovo bio važan podatak s aspekta splitske situacije, pa ga kao takvog i bilježi, tim više što je ovim prvim dolaskom potestata u Split trebalo pronaći palaču koja će to biti i za buduće upravitelje grada, ipak i *regimen Latinorum* čin ulaska u gradsku palaču novog potestata drži važnim pri preuzimanju dužnosti i o tome se nalazi zabilješka u *Liber de regimine civitatum.*[48] Toma zatim piše da je trećeg dana održana skupština svih građana i da su poslanici tj. Toma i Miha Madijev objasnili *"legationis processum"* posvjedočujući na taj način da zaista *regimen Latinorum* jest proceduralni postupak, vrlo razrađen pa i složen, koji je Toma očito dobro poznavao i držao ga se, a što nam ovo uspoređivanje sa spomenutim traktatom i potvrđuje. Nakon izvješća poslanstva riječ su dobili poslanici Ancone koji su hvalili Gargana, a zatim je on sam održao govor odnosno iznio neku vrstu svoje programske deklaracije *(multum lepide contionatus est.*[49]*).*

41) *Iohannes Vit.*, XVI. Epistola missiva potestati et consilio unde est electus.
42) *Iohannes Vit.*, XIII. Epistola missiva electo.
43) *Iohannes Vit.*, XXVI. Qualis notarius eligendus sint electo.
44) *Iohannes Vit.*, XXVII. Qualis miles.
45) *Iohannes Vit.*, XXXII. Quid dicant ambaxiatores in consilio.
46) Isto.
47) *Thomas*, 120.
48) *Iohannes Vit.*, LV. Quando potestas nova intrat palatium.
49) *Thomas*, 120.

Isti je postupak predviđen i traktatom gdje se izričito spominje banna nova tj. proglas koji treba biti u skladu sa statutom.[50] Toma kaže da je nakon toga Gargano sakupio sav narod tj. plemiće i pučane "i pošto je položio prisegu za svoju upravu, dao je da se sve mnoštvo kako plemića tako i pučana obveže lancem prisege". *(Et prestito sui regiminis iuramento, fecit uniuersum multitudinem, tam nobilium quam popularium, uinculo sacramenti astringi.)*[51] L. Steindorff, koji je proučavao razvoj dalmatinske komune,[52] drži da su Splićani i to patriciji i pučani prisegom pred Garganom obnovili svoju komunu i to stoga što im je zajednička volja bila uspostavljanje mira u gradu preko autoriteta potestata. "Tko se bio zakleo i time pridružio komuni, lako se moglo i naknadno povjeriti u popisu zakletih",[53] jer je kao svoju prvu zadaću potestat Gargan dao da se svi zakleti i popišu. Bilo je gotovo dvije tisuće popisanih muškaraca. Nakon toga Gargano je uspostavio svoju kuriju koju su činili Splićani, i to dva suca, dva blagajnika i glasnici. Time je, kaže Toma, uspostavljen način upravljanja Splitom kao i u talijanskim gradovima u kojima se upravlja preko potestata. Zaista, i traktati pretpostavljaju da su uz potestata, njegova viteza i notara, postavljeni suci i blagajnici, a može se naći još poneki specifičan službenik. Ivan iz Viterba donosi formular prisege za štitonošu,[54] ali ne i za glasnika.

Početak Garganova upravljanja Splitom Toma prikazuje kao doba izlaska iz tame. Kao prvo napunio je blagajnu novcem, a da, kaže Toma, nije nikoga opteretio. Sa svima je bio u miru, a strah od potestata je sve u gradu natjerao na jedinstvo i mir. Tom miru pogodovala je i smrt dvojice velikih neprijatelja Splićana, Toljena iz Huma i Toljena Poljičanina.

Čitavo XXXIV. poglavlje *De regimine Gargani*[55] Toma je posvetio upravo opisu Garganove ličnosti i njegova djelovanja u Splitu. Kaže da je bio sposoban tj. "veoma obazriv i oprezan u obavljanju javnih poslova ... u prosuđivanju sudbenih parnica bijaše vođen velikom razboritošću ... bio je ljubitelj čestitosti" *(in administrandis rebus publicis ualde circumspectus et cautus ... pro expendendis foralibus causis multa prudentia ducebatur ... amator honestatis.*[56]*)* Kako vidimo, pun je kvaliteta koje propisuje i Ivan iz Viterba. Blagajnu je napunio tako da je popisao sva pokretna i nepokretna dobra i od njih naplatio porez u iznosu od tri postotka. Skupljenim iznosom platio je komunalne dugove te otplatio založeno crkveno zlatno i srebrno posuđe. Liber de regimine civitatum također određuje kako i zašto treba uvesti poreze. Naime, "također i svi koji budu upravljali državom trebat će obilje svega što je potrebno". *(Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, debebunt ut earum rerum copia sit, que sunt necessarie.)*[57]

Toma Gargana hvali, jer se kao dobar katolik nije dao okrenuti protiv crkvenih osoba i nije od njih ubirao poreze. Prema strancima je bio širokogrudan tako da su mnogi bivši neprijatelji postajali prijatelji Splita, a sve u skladu s onim kako propisuju i traktati: "I tako uvijek trebaju biti primljeni s poštovanjem gospoda poslanici ... i u svemu trebaju biti poštovani tako da se odanost potestata i gradova pred licem tolikih vladara može po zasluzi preporučiti, prema onoj u Evanđelju: 'Tko vas prima, mene prima.'" *(Et semper honorifice*

50) *Iohannes Vit.*, LV. Quando potestas nova intrat palatium.

51) *Thomas*, 120.

52) *L. Steindorff, Die dalmatinischen Stadte im 12. Jahrhundert, Köln-Wien 1984.*

53) L. Steindorff, Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, Starohrvatska *prosvjeta, ser. III, 16, 1986, Split 1987, 142.*

54) *Iohannes Vit.*, XLII. Sacramentum scutiferorum.

55) *Thomas*, 122-125.

56) *Thomas*, 122-123.

57) *Iohannes Vit.*, CVII. De collecta sive datia civitati imponenda.

recipiendi sunt huiusmodi magnates legati ... et in omnibus sunt honorandi ita ut devotio potestatis et civium in conspectu tantorum principum possit merito commendari, iusta illud Evangelii: "Qui vos recipit me recipit.")[58] Toma općenito ističe Garganove pozitivne značajke u ophođenju s ljudima. Prezreni i siromašni su mu mogli lako pristupiti i postići svoje pravo. To je također u suglasnosti s opisom potestatove službe. Naime, jedna od obveza, koja je u prisezi naglašena, jest da se treba brinuti upravo za pravo "kako malima tako i velikima, a posebno siročadi, sirotinji, udovicama i drugim bijednim osobama" *(tam minoribus quam maioribus et specialiter pupillis, orfanis, viduis et aliis miserabilibus personis).*[59] Gargano je volio iskrene, a lažljivce je izbjegavao. U miru je bio krotak *(humilis)* i ponizan *(mansuetus),* a u ratu smion *(magnanimus)* i odvažan *(audax).* Ivan iz Viterba smatra da su određene vrline neophodne da ih posjeduje potestat, a osobito se ističu četiri: razboritost *(prudentia),* velikodušnost *(magnanimitas),* umjerenost *(continentia),* pravednost *(iustitia).*[60] One omogućuju da se upravlja gradom upravo onako kako je to radio Gargano.

Gargano je, piše Toma, bio pravedan i u presudama, jer je kao potestat "nosio mač sudske vlasti" *(portabat gladium iudiciarie potestatis*[61]*).* Taj je aspekt dobrog gradskog potestata razrađen vrlo detaljno u *Liber de regimine civitatum.*[62] Ova rasprava predviđa da potestat za vrijeme svoje službe u određenom gradu provede statutarne reforme ukoliko to zahtijeva situacija.[63] Gargano je po Tominu opisu proveo i ovu zadaću, tim važniju i značajniju, jer Split očito nije imao prije toga popisane svoje običaje, pa se nametalo kao nužnost da prvi potestat to učini. Toma kaže da je sastavio kapitularij u koji je popisao dobre običaje koje je Split imao od starine, zatim da je dodao druge pravne propise koji su se činili neophodni za dobro upravljanje gradom, a osobito s obzirom na sudske sporove. Ivan iz Viterba navodi da se gradske statutarne odredbe donose i mijenjaju na vijeću. Poboljšanje na tom području javne djelatnosti potiče potestat ali se biraju vijećnici tako "da neki mogu napraviti nove odredbe i dodati ih starima ili oduzeti od njih, ispraviti i na bolje promijeniti" *(qualiter et a quibus constitutiones de novo fieri et veteribus addi et minui, corrigi et in melius reformari possint).*[64] Toma naglašava da je taj kapitularij bio priručnik advokatima i sucima kada su raspravljali u parnicama[65] te da su ga prepisali

58) *Iohannes Vit.*, CXXI. De ambaxiatoribus honorifice recipiendis.

59) *Iohannes Vit.*, XXXVIII. Iuramentum potestatis.

60) *Iohannes Vit.*, XCIV. Quas virtutes debet habere potestatem, XCV. De quatuor virtutum speciebus et primo de prudentia, XCVI. De dispensatione prudentis cum tribus temporibus, XCVII. De magnanimitate, que dicitur fortitudo, XCVIII. De continentia, XCIX. De iustitia, C. De mensura retinenda in dictis quattuor virtutibus, CI. Qualiter sit magnanimitas temperanda, CII. Qualiter sit continentia temperanda. CIII. Qualiter iustitia sit moderanda, CIV. De forma dictarum quattor virtutum.

61) *Thomas,* 123.

62) *Iohannes Vit.,* LXXXIII. Iex pro doctrina et solilicitudine potestatis, LXXXIV. Quis ordo servetur in maleficiis, LXXXV. De questionibus et torementis habendis ad eruendum fidem in maleficiis, LXXXVI. Qualis debeat esse potestas sive iudex circa advocatos, LXXXVII. Qualiter et quando scribende sunt condempnationes et absolutiones, LXXXVIII. Quis ordo in condempnationibus sit servandus a potestate. LXXXIX. Qunado ferenda sit sententia condempnationis. XC. De termino ponendo a potestate infra quem solvantur condempnationes, XCI. De audiendis questionibus extraordinariis per potestatem.

63) *Iohannes Vit.,* CXLI. De consilio faciendo pro reformatione civitatis seu pro statuto faciendo.

64) Isto.

65) Navodimo primjer notarske isprave izdane u Splitu 24. III. 1256. u kojemu se jedna od stranaka poziva na taj Garganov kapitularij riječima *"secundum statutum ciuitatis Spalati appelationem suam exequi infra terminum editum non curauit."* CD V, 7.

Trogirani povedeni dobrim iskustvom susjedne komune. Pravni povjesničari smatraju da je osobno Toma Arhiđakon bio Garganu savjetnik u odabiru propisa i običaja koji su se kodificirali, jer je sam dobro poznavao pravo, a i običaje svoga grada te da je pri tom istupao kao eksponent plemićkog sloja, da nije bio tumač "narodne volje", ali da ipak ne stoji tvrdnja da je preferirao tzv. latinski karakter Splita.[66] Isto tako mišljenja su da je ovaj splitski potez u kodificiranju običaja imao dalekosežne posljedice, jer su kasniji gradski statuti u Dalmaciji, pa tako i onaj poznati nam splitski Percevalov, imali odredbu da načelnici grada ne smiju biti iz grada niti iz bližeg zaleđa.[67] Po Tominim riječima, ovim je završila prva godina Garganova upravljanja Splitom.

Pred kraj isteka roka od jedne godine u sukladnosti s postupkom izbora novoga potestata sakupilo se opće vijeće i svi su odlučili da se zbog uspješne prve godine načelnikovanja Garganu produži još jedna. Toma kaže da su se neki bezočnici pobunili, ali oni nisu htjeli nikoga, međutim nisu se usudili javno obznaniti protivljenje. Ujedno je utvrđeno i prisegom potvrđeno da će se i ubuduće uzimati potestati, a prva se vlast neće povući dok druga ne nastupi. Ivan iz Viterba jasno kaže da se "oblik i način izbora potestata obično nalazi u statutima gradova" *(modus et forma eligendi in constitutis civitatum solèt contineri).*[68] Garganu su Splićani povećali plaću za sljedeću godinu i iznosila je tisuću libara, a treće godine tisuću i tristotine libara uz veći broj njegove družbe.

Toma Arhiđakon je posebno poglavlje posvetio Garganovoj djelatnosti na obrani grada i osiguranju mirna života od neprijateljstva susjeda. Naime, XXXV. poglavlje *De bello quod gessit cum piratis*[69] prikazuje rat koji je Gargano uspješno vodio protiv gusara. Općenito je mišljenje i stav političke doktrine potestata bio da je svaki rat nepravedan, ali okolnosti su bile takve da se rat često puta nije mogao izbjeći nego je naprotiv bio nužan da se osigura miran život komune. Stoga je i potestat morao biti spreman za vođenje rata, a na koji način i što je sve morao poduzeti propisuje *Liber de regimine civitatum.*[70] Na prvom su mjestu duge pripreme, jer: "Duge naime pripreme za rat donose brzu pobjedu. Dugo treba rat biti pripreman da brže pobijediš." *(Longa enim preparatio belli celerem fecit victoriam. Diu apparandum est bellum ut vincas celerius.)*[71] Gargano je stoga rat protiv gusara pokrenuo u drugoj godini svoje službe, odnosno 1240. Kako je Toma sudionik ovih zbivanja upravo je ovaj ratni sukob opisao ne držeći se samo proceduralnog prikaza nego je svom književnom geniju dao maha, te tako sastavio i vrlo lijepe literarne stranice, kako je uostalom općenito postupao u sličnim situacijama (treba se sjetiti opisa Mongola, sukoba s Trogiranima, s Ostrožanima i sl.) Gargano je kao mrzitelj nevaljalstava *(detestator nequitie)* ušao u rat, kojemu su se mnogi protivili, jer da nisu imali dovoljno vremena za pripreme. Ali je Gargano zato, opravdava ga Toma, iskoristio priliku i to pravednu *(iusta*

66) Statut grada Splita, str. XVI.

67) Isto, 37-38, Knjiga druga, Gl. XVIII.govori da "načelnik odnosno upravitelj grada Splita i njegovi pratioci nikako ne smiju biti iz slavenskih (tj. hrvatskih op. prevoditelja) strana niti iz pokrajine Dalmacije". *(quod potestas et rector forensis, qui pro tempore fuerit in ciuitate Spalati et eius officiales et familiares nullo modo possint esse de partibus Sclauonie nec de prouincia Dalmacie.)*

68) *Iohannes Vit.,* CXLII. Qualiter nova potestas eligatur.

69) *Thomas,*125-132.

70) *Iohannes Vit.,* CXXXI. Quid agendum sit potestati tempore bellico, CXXXII. De preparatione ad exercitum si exercitus evitari non potest, CXXXIII. De contione seu arenga pro exercitu faciendo ad resistendum maioribus, CXXXIV. De parlamento seu contione potestatis contra parem vel parum minorem, CXXXV. De contione seu parlamento potestatis faciendo contra minores, CXXXVI. Quid faciendum sit potestati tempore extrahendi exercitum, CXXXVII. De coniuratione vel societate non facienda cum aliqua civitate.

71) *Isto.*

occasio) koju su mu pružili Omišani pljačkajući po Splitskom polju, a odbijajući platiti nadoknadu. Sukob se prenio na otok Brač i u njemu je na strani Splićana sudjelovalo gotovo 1200 naoružanih, a pomoć su pružili i Trogirani, ali malu i mlitavu, kaže Toma. Ovaj Tomin navod o pomoći koju su pružili Trogirani odnosi se na ugovor o prijateljstvu koji su sklopili gradovi Split i Trogir vrlo brzo po dolasku Gargana 1239. godine. Naime, kada potestat preuzima službu u jednom gradu, cilj mu je uspostava prijateljstva sa susjednim gradovima, jer se na taj način osigurava miran život komune. Ivan iz Viterba to ovako opisuje: "Ako je grad u nekoj neslozi sa susjednim gradovima ili drugim zemljama ... radi različitih razloga, dostojno je da se po održanom savjetovanju sa svojim vijećnicima utvrdi što treba učiniti ... da se /nesloga/ zatre i da se postigne mir i sloga na bolje s obje strane." *(Si vero civitas est in aliqua discordia cum convicinis civitatibus seu aliis terris ....ob alias causas, dignum est ut habito consilio cum suis consiliariis quid inde sit faciendum .....hinc inde aboleri et pacem et concordiam ab utraque parte in melius reformari.*[72]*)* Ugovor s Trogirom potpisan je kao prvi ugovor takve vrste, vrlo brzo nakon što je upravu u Splitu preuzeo Gargano de Arscindis tj. 11. srpnja 1239. godine.[73] Split i Trogir općenito nisu u to vrijeme imali većih nesuglasica niti je bilo otvorenog sukoba - kao što će se dogoditi kasnije zbog politike kralja Bele IV. Ipak se iz članaka ugovora može zaključiti da je trogirski knez Stjepko iz roda Šubića Splićanima napravio neke štete. Spomenuti mirovni ugovor u svakom slučaju predstavlja odjek politike novog načina upravljanja Splitom i taj novi savez susjednih gradova trebao se potvrditi u sukobu s gusarima. Toma Arhiđakon inače nije nesklon Trogiranima, vrlo vjerojatno zbog trogirskog biskupa Treguana, a svoga dragog učitelja. Međutim, nakon sukoba ova dva susjedna grada 1243./ 1244. godine situacija se promijenila, pa Tomine primjedbe da je pomoć Trogirana Splićanima u ratu protiv gusara bila mlitava može biti odraz njegovih kasnijih raspoloženja. Toma, naime, nije egzaktno naveo kakva je bila ta pomoć i jesu li se poštivale točke ugovora po kojima su Trogirani u sukobima na moru trebali sudjelovati s dvije šajke, a Split s četiri, dok su s ostalim brodovima trebali sudjelovati prema mogućnostima. U početku sreća boga Marta bila je na strani gusara, ali Gargano dade napraviti galiju troveslarku i to bijaše početak preokreta. Mala četa Splićana postigla je pobjedu nad omiškim gusarima, a otok Brač je vraćen Splitu. Omišani su također morali predati brodovlje kao ratni plijen. Nakon bitke započeli su mirovni pregovori koji su rezultirali ugovorom od 19. svibnja 1240.[74] Tim činom Split je mogao ući u vrijeme prosperiteta i cvata na unutarnjem i na vanjskom planu, jer je sada mogao kontrolirati obalu do Neretve. Zbog niza povoljnih okolnosti došlo je do sklapanja mira i s humskim knezom Andrijom na njegov zahtjev 7. rujna 1241.[75] Sve su to bili rezultati uspješne politike potestata Gargana.

Osvrnut ćemo se s nekoliko zapažanja na same ugovore koji, čini nam se, mogu nadopuniti Tomin tekst s obzirom na *regimen Latinorum.* Primijetili smo da se u ugovoru s Bračanima spominje Gargano kao relevantna stranka, jer je to mirovni ugovor sklopljen poslije ratnog sukoba u kojemu je predstavnik pobjednika i glavni auktor, odnosno koncesor pravnog čina - u ovom slučaju vojskovođa Gargano. Ivan iz Viterba uzima u obzir mogućnost

72) *Iohannes Vit.,* LIII. Si potestats invenerit civitatem esse in aliqua discordia seu presaliis sive predis cum covicinis, quid sit faciendum eidem.

73) Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje CD), IV, Zagreb 1906, 84-86.

74) CD IV, 112-113.

75) CD IV, 134-135.

postizanja pobjede nad neprijateljima i potestatu propisuje ponašanje čovjeka "da bude toliko vrlo odan pravu koliko i slavodobitnik nad pobjeđenim neprijateljima"*(et fiat tam iuris religiosissimus quam victis hostibus triumphator).* Uz to savjetuje da se "niti također radi pobjede ushićen ne uzoholi niti da ne skrene od pravednosti i gorespomenutoga poretka, budući da se slažu da je potrebno da njega više poštenja uznese." *(Nec tamen propter victoriam exaltatus insolescat seu deviet a iustitia et ordine supradicto, cum humile esse conveniant quem maior cumulus probitatis exultat.*[76]*)* Upravo pravdom i milošću se odlikuje i ugovor s Bračanima, bez znakova ikakve odmazde. Ugovor s knezom Andrijom jest jednostavno karakterističan ugovor o prijateljstvu kneza kao predstavnika jedne zemlje i splitske komune, uobičajen za to vrijeme. Iako Toma ne spominje ovaj ugovor s humskim knezom, ipak nema sumnje da je Garganova politika dovela do tog čina, jer su Splićani s novim brodovljem i mirom utvrđenim s gusarima sebi otvorili mogućnosti putovanja znatno dalje, uz obalu prema jugu. Oba ugovora, kao i onaj iz 1239. godine sklopljen s Trogirom, sastavio je Petar Tranzimundov, komunalni notar koji je došao s Garganom iz Ancone. Njegova je puna titula *Petrus Transmundi, Anconitanus civis, imperiali auctoritate et tunc communis Spalati notarius.*[77] Bio je on Garganov kancelar kojemu je bila zadaća voditi zapisnike vijeća. Istovremeno s njim svoju je notarsku službu nastavio obavljati splitski klerik Kuman *(Cumanus).* Pod utjecajem novog načina uprave došlo je do bitnog pomaka u razvoju notarske isprave. Stapanjem elemenata karte i noticije nastao je instrumentum, tipična municipijalna notarska isprava.[78] Tako i isprava koju piše Kuman dolazi pod utjecaj talijanskih uzora.

Međutim, ovaj i ovakav započeti uspon Splita s riješenim unutarnjim ustrojem i mirovnim sporazumima potpisanim s najbližim i najjačim susjedima prekinut je navalom Mongola i ratnim sukobima s njima. Ovim događajem sve se preokrenulo, jer je kralj Bela IV. uvidio važnost gradova, kako onih u Hrvatskoj i Slavoniji, tako i ovih na jadranskoj obali te nije želio svoj utjecaj u njima prepustiti slučaju.

Ovo je pravi trenutak da nešto kažemo i o odnosu "latinskog" načina upravljanja u gradskim komunama prema centralnoj carskoj/kraljevskoj vlasti. Ponovno ćemo se vratiti spomenutim ugovorima. Sva tri izašla iz kancelarije Garganova notara Petra datirana su, osim po kršćanskoj eri te na bolonjski način, još i po godini vladanja, prva dva hercega Kolomana, koji je nosio titulu kralja, ali i vojvode Slavonije, a treći tj. onaj s Andrijom godinom vladanja kralja Bele IV, kao i po godini pontifikata pape Grgura i indikcijom. Simptomatična je datacija po hrvatskim i ugarskim vladarima Kolomanu i Beli. Naime, vrlo se često Tomin *regimen Latinorum,* kojim se svakako jača samosvijest i nezavisnost komuna, doživljava kao isključivanje ili suprotstavljanje centralnoj kraljevskoj vlasti. Zaboravlja se pri tom da je sav svijet Tome Arhiđakona determiniran odanosti i vjernosti katoličkoj crkvi kojoj je jedna od doktrina "Caru carevo, Bogu Božje". I po Ivanu iz Viterba obje vlasti, i Božja i careva jesu od Boga.[79] Prema tome, *regimen Latinorum* jest način upravljanja s osloncem na kršćanskom svjetonazoru, ali uključuje onu dimenziju koja *in temporalibus* pripada caru/kralju odnosno bilo kojoj zemaljskoj vlasti. Iz iste

76) *Iohannes Vit., CXXXVI.* Quid faciendum sit potestati tempore extrahendi exercitum.

77) CD IV, 86, 113.

78) J. Stipišić, Razvoj splitske notarske kancelarije, 120.

79) *Iohannes Vit., CXXVII.* De duabus potestatibus, scilicet domino papa et Imperatore, et de duobus iuribus scilicet divino et humano.

doktrine proizlazi da je za dobar način upravljanja potestata nužno poštovati i iskazivati odanost prema carskoj ili kraljevskoj časti. [80] Da se u Splitu, u Garganovu krugu, vodilo računa o tom aspektu dužnosti potestata posvedočuje klauzula u ugovoru s Bračanima gdje se izričito navodi i to uz dvije točke da se mora poštivati "integritet časti ugarskog kralja" *(salvo honore domini regis Hungarie).*[81] U prvom slučaju se radi o odredbi kojom Bračani prisežu da će biti vjerni splitskim komunalnim upraviteljima koji budu u budućnosti i da će biti vjerni Splićanima u bilokojem sukobu pa i onom s Omišanima. Druga odredba koja također izričito navodi da će se čuvati integritet časti ugarskog kralja je i ona kojom Garganov glasnik u njegovo ime također obećaje da će braniti i pomagati Bračanima protiv bilo koga pa i protiv Omišana i to po svojim mogućnostima. U ugovoru s Trogirom[82] obje strane su suglasne da presuđuje ugarsko-hrvatski kralj ukoliko dođe do spora među općinama rečenih gradova, a tako je i u slučaju mogućeg spora s Rogerijem, nećakom kneza Domalda. Također u 16. točki ugovora (koji nam, nažalost, nije sačuvan u latinskom izvorniku) nalazimo sličnu reservativnu klauzulu kao i u prethodnom ugovoru koja kaže da "u svim tim poslovima treba voditi računa o časti i vjernosti ugarskom kralju".[83] Odanost potestata Gargana kralju zabilježio je i Toma prikazujući ga kao čovjeka koji se u iskazivanju počasti kraljici Mariji i kralju Beli IV. u Splitu izuzetno trudio obasipajući ih darovima, a pazio je da se na isti način ponašaju i građani osobito u izvršavanju kraljevih naloga.[84] Iako je N. Klaić klauzulu ugovora s Trogiranima protumačila pukom formalnošću,[85] ipak smatram da je ona u potpunosti u skladu s riječima autora rasprave *De regimine civitatum* koje glase: "Pokorni, naime trebamo biti Caru ili Kralju kao onome koji je nad nama prema riječi Apostola; i prema riječi Gospodnjoj što je njegovo moramo vratiti njemu: (dužni smo, naime, vratiti Cezaru što je Cezarovo.)" *(Subditi enim esse debemus Imperatori, sive Regi tamquam precellenti, iuxta verbum Apostoli; et iuxta verbum Domini, que sua sunt eidem reddere debemus: tenemur etenim que sunt Cesaris reddere Cesari.)*[86]

Garganọ je u Splitu proveo tri godine, sve do burnih vremena provale Mongola pred zidine Splita. Toma ne kaže zašto nije bio izabran i četvrtu godinu za obnašanje dužnosti gradskog upravitelja. Možda je razlog u činjenici da Bela IV. nije bio zadovoljan častima iskazanim u Splitu, pa su Splićani popustili kraljevu pritisku i pronašli novog čovjeka. Neki smatraju da je bio - kao i kod njegova izbora - presudan stav Tome Arhiđakon, koji se mogao "ohladiti" od svog čovjeka Gargana, jer je baš na njegov poticaj - kaže to Toma - pod utjecajem laikata - što je Toma najviše osuđivao - po Guncelovoj smrti izabran na mjesto splitskog nadbiskupa zagrebački biskup Stjepan, a to je bilo i mjesto i vrijeme koje je Toma želio iskoristiti za vlastitu promociju.

U naprijed provedenoj analizi "latinskog" načina upravljanja mogli smo spoznati što je značio u teoriji taj srednjovjekovni oblik komunalne samouprave, ali i kako je izgledala njegova provedba u jednom gradu na istočnojadranskoj obali. Kroz usporedbu teorije i prakse možemo jasnije sagledati i ulogu koju je imao Toma, splitski arhiđakon uvodeći tu

80) *Iohannes Vit., CXXXIX.* De imperatoris gratia promerenda et conservanda.

81) CD IV, 112.

82) CD IV, 85-86

83) Ova formula u talijanskom prijevodu kod Ivana Lučića-Luciusa glasi *"saluo sempre l'honore e fedeltà del re Ongaria"*. CD IV, 86.

84) *Thomas*, 172.

85) N. Klaić, Povijest grada Trogira. Trogir u srednjem vijeku,, Trogir 1985, 107.

86) *Iohannes Vit.*, CXXXIX. De imperatoria gratia promerenda et conservanda.

upravnu inovaciju i dovodeći je u svoj grad. S druge strane njegova je neprocjenjiva zasluga što ju je ovjekovječio na jedan živ i slikovit način u "Salonitanskoj povijesti". Zanimljivo je da su mnoge stranice dosada ispisane o Tominu izrazu *regimen Latinorum,* ali se nije nikada doveo u vezu s raspravama koje su ga i teoretski razradile. Ako spomenuti oblik komunalne samouprave promatramo s iznesenog aspekta shvaćamo da nije primarno Tomino opredjeljenje za tu političku doktrinu zato jer je ona isprobana u talijanskim komunama nego zato jer ona svojim neutralnim stavom nudi najbolje rješenje za održanje gradske nezavisnosti od svih koji je ugrožavaju, a to su u prvom redu velikaši bez obzira na nacionalnu pripadnost: u Hrvatskoj hrvatski, u Italiji talijanski, u Provenci francuski. Spomenuta analiza također anulira poznati uvriježeni stav u historiografiji da Toma iz istog razloga mrzi i Mađare, koji kao vrhovni gospodari u liku kralja Bele IV. također ugrožavaju komunalnu nezavisnost. Spoznali smo da svi ugovori koje Split pod Garganom sklapa poštivaju čast vladara i da to također nalaže spomenuta doktrina.

Iz navedenoga proizlazi da je Toma, splitski arhiđakon, čovjek neostvarene ambicije koja ga je poticala da postane čelnom osobom crkvene hijerarhije u splitskoj metropoliji, ipak bio i ostao čovjekom iznad svoga vremena u sredini u kojoj je živio i djelovao. Naime, njega vlastito splitsko okružje nije "prepoznalo", upravo u skladu s poznatom *Nemo propheta in patria* te nije dovoljno iskoristilo sposobnosti obrazovana pravnika i svećenika odana katoličkoj vjeri i Rimskoj crkvi, ali i dostignućima svoga vremena. U takvom kontekstu treba vrednovati Tominu ulogu u dovođenju stranca na čelno mjesto rodnoga grada. Uloga stranaca-načelnika u gradovima na istočnojadranskoj obali bila je uvijek višeznačna,[87] a zabilježena je već u XII. st. Ali u vertikali Gargano - Perceval cjelokupni proces je bio zaokružen koji je u zadanim povijesnim i društvenim okolnostima bio neminovan.

Ekskurs

Kako smo vidjeli, Garganu de Arscindis se pripisuje popisivanje odredbi i prava u jedan kapitularij koji nije sačuvan. Splitski statut danas poznat kao *Statutum vetus* sastavio je potestat Perceval iz Ferma 1312. godine. U tom Statutu druga knjiga se bavi pitanjima gradske uprave i normira položaj i funkcije pojedinih organa komune, kao što su Veliko vijeće, Kurija, potestat, Tajno vijeće i ostali komunalni službenici. Uočili smo gotovo identične sintagme u ovom Statutu - posebno što se opisa dužnosti potestata tiče - s onima u traktatu *De regimine civitatum.* Dakako, ne treba se tome čuditi, jer je autor splitskog Statuta također jedan potestat i to iz početka XIV. st. kada je doktrina, koju je Toma pionirski u Splitu u XIII. st. proveo, bila u zamahu, ali ostavljamo mogućnost da se u toj knjizi splitskog statuta možda ipak nalaze neki tragovi iz onog kapitularija. Vrlo je vjerojatno da je Gargano sastavljajući ga dao prvenstvo normiranju dužnosti koju je sam obnašao, a čiji opis u "Salonitanskoj povijesti" odgovara - rječnikom pisca - raspravama koje su bile priručnik za upravitelje gradova.

Navodimo jedan primjer:

Iohannes Vit.:... *et ius et constitutum servare et facere observari tam minoribus quam maioribus et specialiter pupillis, orfanis, viduis et aliis miserabilibus personis, et omnibus aliis qui sub vestra et vestrorum iudicum curia venerint petituri seu responsuri...*[88]

Statutum Vetus:...*facere et obseuare equaliter iustitiam et specialiter ecclessis,*

87) T. Raukar, Hrvatsko srednjovjekovlje, Zagreb 1997, 364.

88) *Iohannes Vit.,* XXXVIII. Iuramentum potestatis.

pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis...[89]

Thomas:...*nullus poterat esse ita pauper et uilis, qui non facilem ingressem haberet ad eum, et qui propere sui iuris non consequeretur effectum.*[90] Toma je dakle najslobodnijim riječima opisao isto.

Dakle očigledna je veza Gargana, Percevala i Ivana iz Viterba. Sva trojica su bili potestati u gradovima. Gargano u Splitu, Ivan iz Viterba u Firenzi, a Perceval također u Splitu. Garganovo obnašanje dužnosti opisao je Toma, Ivan iz Viterba je svoju praksu sam pretočio u teoriju, a Perceval je u Splitu sastavljajući splitski statut istu tu praksu pretvorio u normu. Ovaj se primjer može promatrati kao način nastajanja gradskih statuta. Upravo prve odredbe starog tj. Percevalova splitskog statuta normiraju proceduru koju je Toma *mutatis mutandis* opisao prilikom izbora Garganova za splitskog gradskog upravitelja. Ako se vratimo pretpostavkama pravnih povjesničara da je Toma bio savjetnik Garganu kod sastavljanja prvog kapitulara ostaje otvoreno pitanje što je od toga ugradio Perceval u Statut, a što je ugrađeno od tadašnje općepoznate i primjenjive doktrine koju smo naprijed iznijeli.

Summary

Regimen Latinorum of Thomas Archdeacon in theory and in practice

Mirjana Matijević Sokol

There is an opinion in Croatian historiography that Thomas Archdeacon (Toma Arhidakon) was declared as Roman as he has been the representative and the active participant during the installation of the city mayor (potestat) Gargano de Arscindis in Split and was the one to bring to his city the form of governing that existed in the Italian independent communities by the name of regimen Latinorum. Thomas described in detail the election and the governing of Gargano in Split from 1239 to 1242. Gargano worked under oath based on contract and had salary. A one-year mandate was to be negotiated each year. Gargano introduced taxes, census, made a treaty of friendship with Trogir and with Andrija, the prince of Hum. He won Omis and registered the statutes of Split.

Since the epoch of 13 century was generally the period during which the forms were being composed to help notary-public as well as confessors and city mayors (potestat), we have compared Thomas'presentation of "latin"way of governing of the city of city mayor Gargano with the quotations from the most popular treatise with the same subject, made by mayor (potestat) Ivan from Viterbo, by the name of Liber de regimen civitatum. The analysis and comparison of the Ivan from Viterbo theory and Gargano's practice through the writings of Thomas Archideacon lead us to conclusion that Thomas have introduced into his city, by following the spirit of his time and his experience from Bologna where he was educated, a new contemporary political doctrine that created a positive atmosphere in the community and made possible impartial governing and development of the city life.

89) Statut grada Splita, knj. II, pog. XVI.

90) *Thomas*, 123.

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA LII
ZAGREB 1999.

UDK 93/99
ISSN 0351-2193
Historijski zbornik, god. LII, str.1-250, Zagreb 1999.

Izdavač
Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor
Mirjana Gross
Ivan Kampuš
Franko Mirošević
Ivica Prlender
Tomislav Raukar
Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik
Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:
ABC Clio
Historical Abstracts
America: History and Life

Adresa uredništva
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:
Horetzky